

- Госполитиздат, 1960.
8. ДАПО. – Ф. П-251. Оп. 1. – Спр. 4830.
 9. Промова товариша М.С. Хрущова на нараді працівників сільського господарства Краснодарського краю 8 березня 1957 р. // Зоря Полтавщини. – 12 березня 1957. – №50.
 10. Під прапором Ленінізму // Зоря Полтавщини. – 22 квітня 1957. – №80.
 11. По ленінському шляху – до перемоги комунізму. Доповідь товаришки К.О. Фурцевої на урочистому засіданні в Москві, присвяченому роковинам з дня народження Володимира Ілліча Леніна // Зоря Полтавщини. – 23 квітня 1957. – №81.
 12. Пленум Полтавського обкому // Зоря Полтавщини. – 23 квітня 1957. – №81.

В.М. Орлик

МИКОЛА БРЖЕСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ОПОДАТКУВАННЯ СЕЛЯНСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Історія податкової політики уряду Російської імперії в дореформений період стосовно представників найчисельнішого податного стану – селянства знайшла певне відображення у різноплановій за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів зазначеного питання, формою та жанром викладу літературі. Зокрема, в узагальнюючих працях та спеціальних монографічних дослідженнях, довідкових, науково-популярних, навчальних та критико-бібліографічних виданнях, мемуарах, спогадах, біографіях і джерелах особового походження, публіцистичних та художніх творах. Значний імпульс для розвитку наукових досліджень дали буржуазні реформи 60–80-х рр. XIX ст., а серед учених, чия дослідницька увага концентрувалася на проблемах історії російського права та державних інститутів, переважали послідовники так званої „державної” школи. Проте з усього історіографічного масиву особливо хотілося б виділити науковий доробок Миколи Кіндратовича Бржеського, віце-директора департаменту окладних зборів Міністерства фінансів.

Метою пропонованої розвідки є розкриття змісту податкової системи, що діяла в Російській імперії протягом XVIII–XIX ст., об'єктом – діяльність М. Бржеського як наукова, так і практична з вдосконалення оподаткування населення імперії; предметом – механізми податкового реформування кризь призму станової системи, майнової диференціації, корупції, що мали місце в Російській імперії в XIX ст.

Наукову діяльність М. Бржеський розпочав під керівництвом талановитого представника російської фінансової науки професора В.О. Лебедева, підготувавши магістерську дисертацію „Государственные долги России: Историко-статистическое исследование” [1]. Дослідження проблем оподаткування селянства Російської імперії було безпосередньо пов'язане зі службовою діяльністю М. Бржеського, особливо з його участю в роботі створеної у 1893 р. при міністерстві фінансів Комісії для перегляду законодавства про стягнення із селян окладних (прямих) зборів.

Як відомо, основи податкової системи Російської імперії у XIX ст. були закладені реформами Петра I

в галузі прямого оподаткування, адже саме прямим податком належало провідне місце в тогочасному бюджеті. Проте запроваджена система ще далеко не відповідала петровській тезі, що „никакого государства в свете нет, которое б наложенную тягость снести не могло, ежели правда и равенство в податях и расходах осмотрено будет” [2, 47].

Отож, після подушного перепису 1718 р. податок від сохи, як й інші окладні збори, з 1724 р. замінюється подушною податтю. Внаслідок цього новою податною одиницею стає „ревізька душа”, а всі піддані поділяються на служилих і податних. До останніх належали особи, що обкладалися подушним, а тому вони й становили податні стани. „Понеже указали мы все армейские и гарнизонные полки, как от квалерии, так и инфантерии разположить на число душ мужеского пола, и содержать оные зборными с тех душ денгами... С каждой мужеского пола души, которые по нынешней переписке и по свидетельству штап офицеров явились земскому комисару велено собирать на год, по семидесяти по четыре копейки, а на треть года на первую и вторую по двадцати по пяти, а на третью по двадцати по четыре копейки: а больше того ни каких денежных и хлебных податей и подвод неимать, и платить неповинны...” [3, 202–203]. За межі „великоросійських” губерній, у тому числі й на терени сучасних Білорусі, України та країн Балтії, подушне поширюється за часів Катерини II, при ній уперше підвищуються і ставки оподаткування.

Подушне стягувалося у визначених законодавцем розмірах із ревізських душ, які числилися у сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення – ревізії, коли всі особи чоловічої статі податних станів вносилися до так званих „ревізських сказок”. Ревізії проводилися відповідно до височайших маніфестів та указів, які містили правила проведення переписів. Перша ревізія, розпочата при Петрі I, закінчилася, ймовірно, не раніше 1727 р., друга проводилася у 1742 р., третя – у 1761–1767 рр., четверта – у 1781–1787 рр., п'ята – у 1794 р., шоста – у 1811 р., сьома – у 1815 р., восьма – у 1833 р., дев'ята – у 1850 р. й десята – у 1856 р.

Уведене 1724 р. подушне проіснувало більше, ніж півтора століття, й на початку 1860-х рр. усе ще залишалося основним податком: навіть після звільнення від нього міщан 1863 р. воно складало близько 70% загальної суми податкових надходжень, його платниками були більше, ніж 26 млн осіб чоловічої статі із 70-мільйонного населення держави [4, 184]. Зауважимо, що подушне в очах селянства зливалось з іншими податковими платежами, адже, як правило, воно не розподілялося окремо, а розкладалося разом із усією сумою належних з них зборів. Тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання „присутственных” місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній та області Війська Донського – збір за право винокуріння тощо.

Окрім загальнодержавного подушного різні категорії державних селян сплачували й інший, подушний за характером, податок – оброк (із 1812 р. – оброчну подат), що займав друге місце за значущістю доходів до бюджету. Витоки його

запровадження також сягають петровських реформ, коли 1723 р. для формування гусарських полків уводився додатковий збір з однодворців Азовської та Київської губерній у розмірі чотирьох гривень із душі. У 1724 р. для зрівняння в повинностях поміщицьких і державних селян, адже перші, крім подушного податку, платили також оброк пану, а державні селяни – лише подушне, цей додатковий чотиригривневий збір поширюється на всіх державних селян як оброк. „Понеже на однодворцев, на черносошных крестьян, на татар и ясашных, и на пашенных, и на других им подобных государственных крестьян, которые не за помещики, на тех положено сверх настоящего подушного сбора вместо помещичья дохода, еще по четыре гривны с души” [3, 210]. Оброк розглядався російським урядом як плата державних селян „с состоящих в их владениях казенных земель” [5, 9], тобто за користування казенною землею, але нараховувався він за ревизькими душами, за якими селян наділяли землею, і мав такі ж недоліки, як і подушне. Із суми оброку, як і з подушного, також стягувалися накладні.

Ліквідувати ці застарілі феодальні податкові платежі селянства Російської імперії, чи, принаймні, зменшити їхні негативні наслідки й була покликана комісія, активним учасником якої став М.К. Бржеський. Результатом його діяльності у складі зазначеної структури стало видання ряду праць ученого-практика, зокрема, архівної довідки „Круговая порука в суждениях редакционной комиссии и главного комитета” [6] та докторської дисертації „Недомочность и круговая порука сельских обществ...” [7]. Останню сучасний український дослідник В. Жвалюк цілком справедливо назвав „справжнім феноменом у російській історико-юридичній літературі дореволюційного періоду” [8, 11]. У ній М. Бржеський глибоко проаналізував формування общинного землеволодіння в державі, показав тотожність даного процесу на Півночі імперії, зокрема в Архангельській губернії, та на Слобідській Україні.

Приватна власність на землю сприяла майновій диференціації селянства, що призвело до нагромадження податкових заборгованостей останніх, адже податки сплачувалися з ревизьких душ без урахування розмірів земельних наділів. На підставі даних, наведених М. Бржеським, станом на 1831 р. найбільші недоїмки державних селян були: в Курській губернії – 9,1 млн руб., Харківській – 6,8 млн руб., Орловській – 3,7 млн руб., Казанській – 3,3 млн руб., Херсонській – 2,4 млн руб., Тверській – 2 млн руб., Псковській – 1,8 млн руб., Оренбурзькій – 1,7 млн руб., Чернігівській – 1,7 млн руб., Воронежській – 1,6 млн руб., Тамбовській – 1,6 млн руб., Катеринославській – 1,5 млн руб., Калузькій – 1,4 млн руб., Тульській – 1,4 млн руб., Симбірській – 1,3 млн руб. і Полтавській – 0,9 млн руб. [7, 135]. А щодо поміщицьких селян, то „лідирували” Чернігівська губернія – 2,417 млн руб., Херсонська – 1,811 млн руб., Полтавська – 1,506 млн руб., Харківська – 1,419 млн руб., Курська – 1,278 млн руб. та Смоленська – 0,870 млн руб. [7, 135]. Учений наголошував, що влада, намагаючись зменшити недоїмки, всілякими засобами не тільки обмежувала історично сформовану приватну власність на землю, а й проводила переділи землі, створюючи общинне землеволодіння [7, 106–109].

Аналізуючи проблеми ліквідації, або, принаймні, зменшення податкових заборгованостей, дослідник значну увагу приділяє записці сенатора Мечникова 1832 р. до Миколи I „О чрезвычайных недоимках, о причинах оных, о средствах к получению настоящих и о недопущении впредь будущих”, яка спровокувала жорстку позицію міністра фінансів Є. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці з казенних селян. До цього ще жорсткіше ставлення щодо стягнення податкових недоїмок засвідчив міністр внутрішніх справ граф А. Закревський (1828–1831 рр.). Відоме його подання стосовно податкових недоїмок московських міщан до Державної ради, підтримане останньою й затверджене імператором, відповідно до якого міщан, які мали податкові заборгованості, належало „употреблять для заработка оных в различные работы”, а „мещан, кои не платили за семейства свои сряду пять лет государственных податей и коих поведение окажется неисправным, годных отдавать в военную службу, а негодных переселять в Сибирь” [9, 1206].

Сенатор Мечников прямо вказував, що найголовнішою причиною накопичення податкових недоїмок останніми був вплив казенних палат на волосне начальство, які мали привід „не слушать ни земской полиции, ни самого губернатора” [7, 132]. Другою за вагомістю причиною, на думку Мечникова, стало „ослабление прежних законных мер и средств, в продолжении времени учинённое в пользу неисправных плательщиков” [7, 132]. Це були прямі закиди на адресу міністра фінансів та його відомства. Канкрін намагався пояснити імператорові економічні чинники податкових заборгованостей державних селян, заперечував бездіяльність довіреного йому міністерства: „Огромная переписка доказывает, что оно беспрерывно настаивает на том, чтобы в счёт текущего оклада и недоборов поступило по крайней мере столько, сколько составляет годовой оклад. Правда, что при подобных требованиях упоминалось иногда, чтоб не было приступаемо к мерам разорительным, особенно в отношении к казённым крестьянам (как-то: телесным наказаниям, выставливаниям в зимнее время окон и дверей, поставкою неплательщиков на мороз, выдерживанию без пищи, продаже за бесценок последнего имущества, на что неоднократно поступали жалобы). Но сего требовала самая польза финансов и спокойствие народа, особливо при упадке цен на все продукты” [7, 136].

Ураховуючи, що записка сенатора Мечникова не містила пропозицій щодо усунення порушених в ній проблем, міністр фінансів, вносячи до Державної ради на вимогу Миколи I названу записку та власні пояснення, пропонує ряд заходів, які, на його переконання, могли сприяти розв’язанню питань боротьби з податковими недоїмками.

Висвітлюючи проблему податкових заборгованостей державних селян, М. Бржеський довів, що основним фактором, який визначав її існування, була архаїчна подушна система стягування податків. Дослідник указував, що в сільських общинах спостерігалось бажання „розкласти податі у повній відповідності до кількості надільної землі, що знаходилася у розпорядженні платника... Приурочивши податні розкладки до розміру земельного володіння домогосподарства, община знайшла для платників ту гарантію, яка, на жаль,

цілком відсутня у законі” [7, 170]. Автор зазначав, що в малоросійських губерніях невідомі випадки надання общиною податкових пільг бідним господарям, а в південних – лише в окремих випадках, у південно-західних досить рідко податкові пільги надавалися тільки з мирського збору [7, 171].

М. Бржеський детально розкрив механізм визискування податків із селянства, проаналізував правозастосовну діяльність сільської общини та поліції, зазначаючи, що в малоросійських та південних губерніях „поліція піддає волосних старшин, сільських старост і збірників податків арешту й штрафу й притому не лише при допущенні недоїмки, але й взагалі при повільному надходженні зборів” [7, 280]. Окрім того дослідник відзначив існуючий нерівномірний поділ на общини та волості, що логічно призводило до нерівномірності обкладання мирськими зборами селян. Так, найбільші в державі мирські платежі були в південних (0,59 руб.) та південно-західних губерніях (0,58 руб.) з десятини землі [7, 223].

Не залишилися поза увагою М. Бржеського й зловживання посадових осіб, які ще більшою мірою посилювали податковий тягар селянства, зокрема в Херсонській губернії [7, 253]. Значне місце в дослідженні вченого відводиться статистичному матеріалові, який не тільки посилює висновки, зроблені автором, а й уможливорює значне їх поглиблення сучасними дослідниками.

Окрім аналізованої монографії перу М. Бржеського належить цілий ряд праць, присвячених проблемам оподаткування селянства Російської імперії [10–13]. Варто наголосити на тому, що й сучасники переважно позитивно оцінювали науковий доробок ученого, зазначаючи, що він особливим чином прислужився селянству, адже своєю діяльністю сприяв відміні інституту кругової поруки, хоча вони при цьому й зауважували, що не можна зводити весь фіскальний тягар для селянства лише на недолугі форми стягнення податкових платежів.

На наше переконання, саме таких дослідників, як Микола Кіндратович Бржеський, сумлінних, талановитих і доконечно відданих науці, мав на увазі видатний вітчизняний історик, член-кореспондент АН УРСР І.О. Гуржій, коли свого часу зауважував: „Дай Бог, щоб радянські історики всі разом зробили стільки, як деякі з них!” [14, 40].

1. Бржеский Н.К. Государственные долги России: Историко-статистическое исследование. – СПб.: Типо-лит. А.М. Вольфа, 1884.
2. Леонгардт А. Несколько слов о наших финансовых учреждениях. – СПб., 1869.
3. Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. – Т.4. – М.: Юридическая литература, 1986.
4. Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. – 1974. – №94.
5. Свод законов. – 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857.
6. Бржеский Н. Круговая порука сельских обществ. Суждения Редакционных комиссий по составлению Положений 19 февраля 1861 г. и правительственные взгляды за время с 1861 по 1895 г. – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1896.

7. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1897.
8. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атіка, 2001.
9. О мерах побуждения Московских мещан к платежу податей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 19 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.3. – № 2533.
10. Бржеский Н. Общинный быт и хозяйственная необеспеченность крестьян. – СПб.: Кришбаум, 1899.
11. Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1902.
12. Бржеский Н.К. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. – СПб., Тип. В. Кирибаума, 1906.
13. Бржеский Н.К. Очерки аграрного быта крестьян. – Вып. 1. Земледельческий центр России и его оскудение – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1908.
14. Гуржій О.І. Порини. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. – 2008.

В.В. Пащенко

„ПРОДОВОЛЬСТВО З УКРАЇНИ” (ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ШЛІХТЕРА ПО ВИВЕЗЕННЮ ПРОДОВОЛЬСТВА З УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДО РРФСР)

Продовольча політика в українському селі є чи не найбільш драматичною сторінкою встановлення більшовицького режиму в Україні. В. Ленін не лише послав продовольчі робітничі загони, які реквізували селянське збіжжя, але й вмів підбирав серед більшовицького керівництва своїх прихильників, які б, не зупиняючись перед жодними методами викачки хліба, якими б цинічними вони не були, одночасно були б готові сіяти міжусобицю на селі. Одним із таких прихильників став О. Шліхтер, уродженець Полтавщини, якого в січні 1919 р. було призначено на посаду народного комісара з продовольства УСРР. Основним завданням О. Шліхтера була не розбудова продовольчого апарату в УСРР чи піклування про забезпечення продовольством українського населення, а вивезення „лишків хліба” до російських пролетарських центрів та російської Червоної Армії.

Метою статті є розкриття змісту продовольчої політики на селі, що проводилась російськими більшовиками в 1919 р. в Україні. Об’єктом є зміст продовольчої політики та безпосередньо механізми її реалізації; предметом – діяльність О. Шліхтера по виконанню завдань партії по заготівлі продовольства для російських пролетарських центрів.

Аналіз історіографії засвідчує, що продовольча політика більшовиків в Україні знайшла своє відображення як в літературі радянського періоду, так і в сучасній літературі. Радянські історики (В.І. Борисов [1], І. К. Рибалка [2]), розглядаючи проблему впровадження більшовицької влади в Україні, побіжно торкаються і діяльності О. Шліхтера, в цілому позитивно оцінюючи його діяльність в сфері продовольчої політики в Україні.